

שרשי מנהג אשכנז, כרך חמישי: הנחת תפילין בחול המועד. הרב בנימין שלמה המבורגר, מכון מורשת אשכנז, בני ברק תשע"ח. 917 עמ'.

משה שוחט | פסח תשע"ח

מהרגע בו רכשתי את הספר, התקשיתי להניחו מידי. הספר המשובח תרם לי רבות לשמחת החג. כדרכו של המחבר בספריו, גם ספר זה הנו מפעלים בהיקפו ובדיוקו, מחכים ואף מרתק ביותר. כמו במקרים רבים, שמו של הספר אינו מעיד על היקפו והוא טומן בחובו סוגיות חשובות רבות שלדעתי חשיבותן גדולה מנושא הספר, אך נראה שלדעת המחבר הנושא של הנחת תפילין בחול המועד חשוב יותר מכל הסוגיות שבדרך, כגון מעמדו ומקורו של הזוהר במשנתם של עשרות מאורי הדורות (עמ' 530 וסביבתו); הרחבה מפליאה בהגחכת המושג 'מנהג ארץ ישראל' או 'מנהג ירושלים' [ואי אפשר שלא לחייך למקרא דיונו שמה המייסד האמתי של 'מנהג ירושלים' הוא דוד המלך, או לחילופין 'מנהגי ירושלים' אמתיים] הם י"ד הדברים שמנה הרמב"ם שנאמרו בירושלים (אין מלינין בה את המת וכו'), שרובם אינם מקוימים בזמן הזה (עמ' 751-752); סקירה נרחבת אודות הכחדת הספרדים את אורח חייהם של ה'מוסערבים'; הרחבה גדולה בחיבת ארץ ישראל בקרב גדולי האומה בכל הדורות, כמו גם סיפורם של כל העליות לארץ והניסיונות שלא צלחו ועוד עניינים רבים המסתעפים מנושא חשוב זה (עמ' 772 ואילך).

חשוב גם לציין לשתי הסתעפויות חשובות ביותר אשר חולקות פרקים לעצמן: "ברכה על תפילין בחול המועד" (עמ' 588-674!), בנושא זה דן יפה המחבר בסוגיות חשובות כמו ברכה על ספק מצוה ואיסור 'בל תוסיף', או התניות שונות בשעת הברכה, פתרונות שונים כמו ברכה בלחש או בהרהור; "לא תתגודדו בתפילין בחול המועד" (עמ' 675-750), בנושא זה מרחיב המחבר בגדרי איסור 'לא תתגודדו' ומשמעותו בדורנו כאשר "באה עירבוביה בקהילות העולם", מה שגרר שאיסור זה כמעט ונתרוקן מתוכנו בנוגע לנידון שלנו.

בתוך הדברים הובאה הערת אגב ארוכה (עמ' 443 הערה 331) להשיב על דבריו של רד"צ הילמן (ובעילום שמו) נגד המחבר שהופיעו ב'קונטרס "אמת לדוד" [ב] (ישורון, כה [תשע"ה], עמ' תריט), ולכאורה היה ראוי לחלוק לה מאמר נפרד באותה בימה.

לאור חביבות וחשיבות הספר בעיניי, אני מרשה לעצמי להביע התרשמות אישית – בלתי מקצועית – מקריאת הספר. מאחר ואיני מצוי בסוגיה ואף לא התעמקתי דיו בספר, יש לקחת את דבריי בעירבון מוגבל.

הספר אומר בעצם אמירה אחת, אך מאמירה זו עולות ומשתרגות ארבע מגמות שונות: א. להעמיד את הדברים על דיוקם ואולי לשכנע את כל העולם בחובת הנחת תפילין בחול המועד; ב. למטה מכך, לשכנע לכל הפחות את אלו שבמושבם בחו"ל הניחו תפילין וכאן בארץ "נטשו" את ההנחה מחמת טעות; ג. לשכנע את הלוחמים האגרסיביים במנהג ההנחה למען ירפו ידיהם מאותם השרידים שעדיין "מחבבים" את התפילין (כך במקור, ראה להלן); ד. לחזק את ידי המניחים כאן בארץ ישראל, לבל יחתו וייראו מהתעמולה הסביבתית.

אמת כי המחבר הנו חוקר מדרגה ראשונה, דייקן ולמדן, אך שלא כדרך החוקרים הכותבים בקרירות ובניטרליות גמורה, המחבר חי היטב את הדברים, ומחובר הוא לעצמיותם עד עמקי נשמתו, משכך, הוא אינו יכול להישאר שליו לנוכח הממצאים והוא לא נותן לקורא לשכוח לאיזה צד הוא משתייך. זו אמנם מגמתיות, אך כזו השקופה דיה בשביל שתהיה כנה ואולי כשרה למהדרין. לא כל אפולוגטיקה הנה בהכרח פסולה. או בלשון אחר, יותר משהספר בא לחקור את התמונה במלואה, בא הוא לספר את סיפור עמדתו של המחבר.

עם זאת, לא כל הקוראים מכירים את שיגורו ושיחו של המחבר שהנו ירא שמים וישר דרך, וקורא מן השורה רוצה לקבל תמונה שקולה וניטרלית לחלוטין, כאשר רק כך הוא עשוי להשתכנע. לא כן כאשר נתקל הקורא במגמתיות הוא מתקשה ליישב את הדברים על לבו, ואולי אף חושד שהעלימו ממנו אי אלו פרטים. מאחר ואין ספק שהמחבר אינו מעמיד עצמו במקום פוסקי הדורות, במיוחד לאור העובדה ששאלת תפילין בחול המועד הנה שאלה מוצקה שעומדת על תילה אלפי שנים, ואינה תלויה בחלזון שנמצא לפתע או בזן תרנגולים שהתגלה באקראי, נקל להבין לנפש הקורא הרוצה למול עיניו פריסה רחבה אך הוגנת של כל הנושא על כל צדדיו ודעותיו. הקורא עלול גם להיפגע מעט כאשר יגלה כי לא סומכים על שיקול דעתו ומנסים להוליך אותו יד ביד עד למטרה הרצויה.

משום כך אני סבור שהספר יכול בעיקרו להועיל למגמה ד' דלעיל, ואולי מעט למגמה ב', אך לא למגמה ג' ובוודאי שלא למגמה א'. ולכן, היה המחבר מייטיב עם ספרו אילו היה כובש כעסו והיה מתאמץ יותר להציג

את כל הצדדים בצורה רגועה ושקולה. לאור האמור, המלה מגמתיות המופיעה במהלך דבריי, אל נא תתפרש כמילה שלילית, כי אם לכל היותר כביקורת על שגיאה פרקטית בתורת השכנוע.

מגמתיות אינה תמיד דבר הניתן להגדרה, ופעמים שהיא כעין רוח העולה מדפי הספר, ולמרות זאת ניתן להצביע על מספר נקודות הראויות לציון.

ובכן, אם נבחן את סגנון הספר, נחוש כי לא מעט מחלקיו כתובים בנימה זועמת מה, כביכול מתוך חוסר רוגע כלפי האחר. כך למשל, המינוח "נוטשי התפילין" מופיע בו לא פעם בווריאציות שונות, מונח שבועדאי עשוי לעורר קונוטציה שלילית כלפי הנוהגים שלא להניח (במילון מתפרשת נטישה כ"עזיבה, הפקרה" כמו "נטוש על פני האדמה" כהפקר שאין לו דורש, וראה רש"י עמוס ה ב: "כל דבר המושלך ומוטל ונופץ על השדה קורהו נטישה"). תחושה דומה עולה גם מהתבטאות של המחבר במקום אחר (עמ' 876) ש"בארץ ישראל מרובים הם היהודים המחבבים את מצות התפילין גם בחול המועד", נעשה כאומר שאלו ה"נוטשים" כביכול מתעבים חלילה את המצווה החביבה. נקל לשער כיצד היה מגיב המחבר לביטוי "מבזי המועדות" או "נוטשי קדושת המועדים" כלפי אלו המניחים תפילין.

נפתח ברשימת 54 "רבותינו הראשונים" שנהגו או הורו להניח (עמ' 89-102). "ראשון" מספר א' הוא ר"ש מוירי, אך בדיקה קלה תגלה שמדובר באותו "ראשון" מאות ד' (עמ' 90), הלוא הוא רבי ברוך בעל ספר התרומה. ובכן, בסוף מחז"ו מהדו' הורביץ (עמ' 638 ואילך, הציטוט הוא מעמ' 643) מופיעים מספר סימנים שנכתב בראשם במפורש שהם מספר התרומה! מאחר ואין ספק שר"ש מוירי לא העתיק מספר התרומה המאוחר לו בכמה עשרות שנים [ואף הורביץ שנשתבש בכך הופרך בתקופתו, ראה מבוא למחז"ו מהד' גולדשמידט עמ' 44-45], אם כן בוודאי מדובר בהוספה של סופר כת"י לונדון ממנו הוציא הורביץ את מהדורת המחז"ו שלו, אשר צירף להעתקתו מן הגורן ומן היקב. וכפי שמתאר כבר ת"ש ('על כמה ענייני מחזור ויטרי', עלי ספר, יא [תשמ"ד], עמ' 89) את תופעת כדור השלג של המחז"ו כאשר בכל דור ודור הלכו והוסיפו עליו תוספות שונות – "וכך הלך הספר הלך והשתכלל גם במהלך המאה הי"ג, בעיקר ע"י תוספות מדבי ר' ברוך בעל ספר התרומה", וכפי שהיטיב מ"ח שמלצר (מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיזי ימי הביניים, עמ' 180-181 הערה 17) להשתמש לגבי מחז"ו בביטוי של אורבך כלפי התוספות: "יצירה ספרותית קולקטיבית" (וראה גם אורבך, בעלי התוספות, מהד' חמישית, א, עמ' 354).

אודות חשיבות ידיעת ההיסטוריה, ומן הסתם בכללה תארוך תקופות הראשונים והשתלשלות חיבוריהם, מגלה לנו המחבר עצמו במהלך הספר ידיעה חשובה ביותר (עמ' 772): "כה אמר רבי שמואל הלוי וואזנר בעל 'שבט הלוי' (תרע"ג-תשע"ה): 'רב שאינו יודע היסטוריה, איני יודע אם יכול להיות רב; צריך לדעת מי היה מחברו של ספר, מה הוא אמר, באיזה עידן הוא חי, מה רצה אז לשלול בהלכה, על מה ולמה יצא בחריפות נגד תופעה זו או אחרת, וכיוצא בזה; צריך להכיר את הרקע והנסיבות בהם הדברים נאמרו כדי להגיע למבט הנכון בהלכה ובדברי הפוסקים' (כך מסר מפי ה'שבט הלוי' הג"ר ישראל זושא הורביץ שליט"א בהספדו עליו ביום כ"ז בניסן תשע"ה, בבית המדרש 'שבט הלוי' בבית שמש)".

בהיכרותי את ישרותו של המחבר, אני מעדיף להניח שהמחבר טעה כאן ולא שם לבו כי מדובר בתוספת מספר התרומה. מכל מקום הקורא צריך שיידע זאת.

נמשיך עם הרשימה. בעוד שהיה ידוע לי ששיטת ר"ת היא שלא להניח תפילין בחול המועד, חיפוש קצר בספר מגלה שדעת ר"ת מופיעה בתוך רשימת 54 הראשונים שהניחו (עמ' 89), ועיון נוסף יגלה את המשפט הקצרצר "ויש שהביאו שמועה הפוכה, ואינה מוסמכת". בהערה (336) מפרט המחבר כי המקור לכך שר"ת בעד ההנחה הוא ספר הנייר; עפ"י הרא"ש שחזק את עמדתו להניח תפילין עפ"י דעת ר"ת שאיסור מלאכה בחוה"מ בדבר שאינו אבד הוא מדרבנן [כיצד מוכיח הדבר על דעת ר"ת? פלא!]; עפ"י גרסה בסמ"ג שאינה לפנינו של רבי רפאל יוסף טריוויס אב"ד סביוניטה. בהערה הבאה (337) מפרט המחבר מדוע השמועה הידועה אינה מוסמכת, ובכן מקורה הוא בתוס' רבינו פרץ שם נמסרה עדות על ר"ת ור"י שלא הניחו תפילין בחוה"מ, אך לדעת המחבר "קשה לסמוך עליה", והוא מפנה למקום אחר בספר (עמ' 57-59) שם הוא מרחיב בכך שתור"פ נכתבו בחלקן על ידי תלמידיו וכבר הראשונים פקפקו באמינותן, ובנוסף יש ראיות מראשונים בשם ר"פ שסותרות את מה שנכתב בשמו בתוספותיו. בנוסף, מפנה המחבר למקורות נוספים לפיהם דעת ר"ת לא להניח, הלוא הם 'זכר צדיק' לר' יוסף בן צדיק, ובשולי דברי ר"ת המובאים בתשובות פסקים ומנהגים למחר"ם מרוטנבורג שלדעת המחבר כנראה אינם מר"ת.

ננתח את אשר לפנינו. ספר הנייר, כל שידוע לנו לגביו הוא שמחברו אסף אל כליו מקורות רבים (מאחר ואיננו יודעים מיהו מחברו, לא נדע האם המקורות שהיו לפניו הם ברי סמכא והאם ידע כלל לברור את המקורות שלפניו!). אך לא זו בלבד, מדובר בהגהה על ספר הנייר, ומה בדבר מקור ההגהה? המחבר מצטט את דברי ר"ג אפפעל מהדיר "הנייר" במהדור' מכון ירושלים לפיהם "הגהות אלו מוחזקות שהן מהמחבר עצמו". עיון בדברי המהדיר מגלה שלמעשה הוא משתמש בלשון זהירה יותר: "ואפשר שאחדים [=מן ההגהות] הן מהמחבר עצמו, ביחוד המובאות מאת רבי' ברוך חיים שהיה כנראה רבו של המחבר" (ואף אודותיו אין לנו כל ידיעה!), ובהמשך – "ברור שרוב ההגהות בספר הנייר הן מיד אחר". אך מכל מקום לדידן אין כל משמעות האם יצאו ההגהות מפי החכם האנונימי שכתב את הספר עצמו או מאנונימי אחר.

להוכחה התמוהה מן הרא"ש אין צורך להזדקק, ונראה שגם המחבר לא התכוון להוכיח משם בנוגע לדעת ר"ת.

המקור השני אם כן הוא גרסת סמ"ג שהובאה אצל רבי רפאל יוסף טריוויס אב"ד סביניטה (נפטר בערך בשנת שמ"ח), מחבר מאיטליה שחי כשלוש מאות וחמישים שנה אחרי הסמ"ג ואינו מבית מדרשו, ואף אין גרסתו מצויה בכל כתבי היד הרבים של הסמ"ג שלפנינו. ערך גרסה זו שווה לערך גרסת גמרא שתימצא בספר חידושים של מחבר בן זמנינו.

אלו מוצגים אצל המחבר כמקורות ברי סמכא להעמיד את דברי ר"ת. אך לעומת זאת, המקורות לפיהם ר"ת שולל הנחת תפילין, הם תוספות רבינו פרץ, וספר זכר צדיק אשר זוכים ל"טיפול מסור". על זה הראשון, חרף היותו מקור חשוב ביותר למרות של הפקפוקים, א"א לסמוך כי אולי קטע זה לא נכתב ע"י רבינו פרץ (ומדוע ייגרע חלקו של אנונימי זה ממידעו האנונימי מספר הנייר?). וספר זכר צדיק שפעל בדור הגירוש וערכו לא פחות מחברו האיטלקי הנ"ל מוצג כספר "המאוחר במאתיים שנה" (-מתוספות רבינו פרץ) כשהמטרה היא כמובן להעמידו במקומו. כל קורא שאינו בעל עמדה חד-צדדית ישפוט להיפך או לכה"פ יניח את העניין בספק.

בנוסף, המחבר (בהערה שם) מבקש להכריע את השמועה גם מתוך כך שאילו היה ר"ת משוללי התפילין היו בעלי התוספות מזכירים זאת בספריהם השונים, וכאן הבן שואל – ואילו היה ר"ת ממחיבי ההנחה, האם לא מן הראוי היה שיוזכר זאת?

ועוד ברשימת הראשונים. כבר נוכחנו לראות כי המחבר הנו אגב טעם ביותר באשר לקבלת מקורות ל"קהיליית הראשונים", אך לפתע גיליתי באותה רשימת 54 "רבותינו הראשונים" כמה שמות יוצאי דופן, בוודאי פחות מרבינו פרץ ואפילו מתלמידיו. דוגמה המוכרת לי אישית (עמ' 98) היא דמותו של ר' ידידיה בר מרדכי מצרפת ששמו פורסם לראשונה במאמר שזכיתי לפרסם לאחרונה בקובץ 'מוריה', אך דא עקא שאין בידינו כל מידע אודות ריב"מ זה אשר אין אחד מהראשונים שהביאו ואין מקום להכניסו ברשימת "ראשונים" בהגדרה הסמכותית של המושג. כך גם לגבי ר' ברוך ש"ץ (עמ' 101) ששמו פורסם לאחרונה ע"י ידידי ר"י סטל במאמר ב"שורון" וגם אודותיו לא ידועים לנו שום פרטים. ההחלטה לצרף לרשימת ראשונים דמויות שאינן מוכרות ממקורות מוסמכים ולהוציא ממנה מקורות מוכרים יותר להערת שוליים מפקקת מעיקה מאוד.

וכך נוצרה לה רשימה של 54 ראשונים. בהמשך מציב המחבר לעומת רשימה זו, רשימה של 21 גאונים וראשונים הפוטרם או אוסרים להניח (עמ' 120-122) כשבכך הוא מאמץ בחום את דברי המשכנות יעקב שיש רוב לצד "שלנו" שאין להניח תפילין. שיטת "ספירת קולות" לא מקובלת במיוחד בבית מדרשו. חשוב גם להבין כי באשכנז הרבו בכתיבה, ליקוט והעתקה, וכך הגיעו לידינו גם פנקסים ורשימות של צורבים צעירים ששיעור קומתם התורנית נמוך ומהם גם שלא שימשו כל צרכם, ואילו בקרב עדות אחרות מיעוט בכתיבה, וכך נוצר מצב שדעתם של גדולים בתורה וביראה כלל לא נמנית ברשימות שכאלו (ראה אצל ש' עמנואל, שביר לוחות, פרק ראשון).

אך לו יהי כן, ונצמד עם מתודת "ספירת הקולות", יש כאן כשל בעצם הספירה; רשימת ה-54 פותחת לפי סדר כרונולוגי בר"ש מויטרי, שהתברר כבר שהדברים מאוחרים לו, ממשיכה בר"ת המוכר לנו משכבר, ובהמשך הרשימה כאמור שמות לא כ"כ מוכרים, והרשימה מסתיימת בסיום תקופת הראשונים עם ר' יט"ל מילהוין ועם מהרי"ל ובני דורו. לעומת זאת, בין 21 הפוטרם והאוסרים נמנים כמה גאונים, ראשונים מוכרים ברובם, כשהאחרון שבהם הוא הנמוקי יוסף, ואילו כמה וכמה מתקופת מגורשי ספרד והתקופה שלפניה (במקביל למהרי"ל באשכנז, המובאים בספר בעיקר בעמ' 149-153) ראה את סיכום הדעות בעניין

ה"קו" בין הראשונים לאחרונים במבואו של ר"י פלס למהרי"ל מהד' מכוון ירושלים) ששוללים את ההנחה, אינם זוכים כלל להיכלל ברשימה זו. ההיתכנות שאלו הושפעו מהזוהר אינה גרועה מההיתכנות שבצד השני הושפעו ממנה מקומם או אבותיהם ורבותיהם.

לאורך כל הספר ניכר כי המחבר מחלק את עולם המסורת לשניים – אלו שציידו בהנחת תפילין ואלו ששללו; את אלו הראשונים הוא מאמץ אל חיקו בחיבוק חם ואוהב, ואילו כלפי האחרונים הוא מגלה ריחוק, ולעתים אף חש צורך "לאזן" את המשקל שניתן לדבריהם במסורת ישראל.

כך, הגר"א שכמובן אין צורך להאריך בגדלותו, מקבל כאן "איזון מתקן", ראשית כל הוא מרבה להראות את השיבושים בהעתקת חיבורי הגר"א (עמ' 381–385), הקושי לרדת לעומק דעתו (עמ' 385–389), דחיית הגהת הגר"א על המשנה של תפילין לצורך המועד (עמ' 394–402), הניצחון המוראלי של החסידים בזכות הצטרפות הגר"א לביטול הנחת תפילין עד כדי שמחה לאיד (עמ' 430–436), העובדה שמנהגי הגר"א כלל לא פשטו בליטא – "חכמי ליטא ראו בגר"א תופעה פלאית, שפסקיו היחודיים והנהגותיו האישיות אינם מהווים דרך כבושה לרבים, ורק הוא עצמו מחמת גדולתו העצומה יכל לנהוג בדרכו המיוחדת" (עמ' 436–448) ועוד. אלו כולם דברים נכונים אך יש כאן עומס ארטיטרי בהרחבה מופלגת שמגמתה ברורה ובין כה וכה מכבידה על הקורא ביותר.

לעומת ה"איזון" והנחת כבודם במקומם של הגר"א והבעש"ט שבעיני רוב העם הנם יחידים סגולה, ואין צורך להפליג בגדלותם, מעלה המחבר על נס את "שני עמודי העולם האשכנזים המובהקים... רבי עקיבא איגר ורבי משה סופר בעל 'חתם סופר' שעמדו מולם 'והגנו בתקיפות על מסורת אשכנזי ובכללה על הנחת התפילין בחול המועד, והורו לצאן מרעיתם לילך בעקבות אבותיהם ולא ליטוש את נחלתם". מאמץ סמוי שנועד לחלק ציונים לגדולי הדורות ולתת "איזון נכון" לעמדתם.

לפסקה מכובדת זוהר ריא"מ בעל 'ארי נזהם' (עמ' 228–229) שכמצופה ממנו יוצא חוצץ נגד כל מה שקשור לזוהר. בלא שמץ של לצון ארשה לעצמי לספר כי הצטערתי על כך שריא"מ אינו מאלו השוללים את ההנחה, שכן אז היינו זוכים למחקר מקיף אודות מעלליו של האיש, וה"תשבחות" שעיתר הרמח"ל לראשו.

את חידושו של הגרי"ז שחיוב תפילין אינו תלוי בימים, הוא מאריך מאוד לסתור (עמ' 402–426), תוך שהוא מעטר את הדברים בכך ש"חוסר הודאות סביב הסברה המיוחסת לרב מברסק, אופיינית לחוסר האחידות בשושלת בריסק בענין תפילין בחול המועד..." (עמ' 426 ואילך), התבטאות שמטרתה לחזק את הרושם שכל עמדת הגרי"ז לוטה בערפל ואין לתת לה משקל מיוחד. גם כאן, האריכות בסוגיה היא נפלאה ומשכנעת מבחינה לוגית, אך התבטאויות כאלו באות וזורות בוך על כל המהלך המחושב.

בניגוד לידוע לנו, בא המחבר לחשוף כי החת"ס אינו אלא איש הלכה קר ומחושב והוא מתנגד נמרצות ל"השערה בדויה: ה'חתם סופר' חשש מהרפורמים" (עמ' 538), השערה של בעל 'הכתב והקבלה' והראי"ה קוק לגבי הוראת החת"ס שלא לקבל את הגהת הגר"א במסכת סופרים במה שנוגע לקריאת התורה, זאת עפ"י מקומות אחרים בהם כן קיבל את דעת הגר"א, ולמרות שלאחר מכן (עמ' 540) הוא מביא מקורות כי "אין ספק שבבית מדרשו [של החת"ס] האמינו, בנוסף לכללי ההלכה המחייבים את המשך המסורת, שכל סטיה ממנהגי ישראל המקודשים יש בה פתיחת פרץ לרפורמים".

במקום אחד מתבטא המחבר בציניות כלפי הראי"ה קוק שתלה את צדדי המחלוקת בצורך או אי צורך בתיקון לנשמה [הנחת התפילין בחול המועד מיועדת לתיקון הנשמה], כשלדברי המחבר (עמ' 436) "אבחנה זו עולה ממנה שרוב רבותינו הראשונים... הוצרכו לתקן נשמות של האבודים מחלק לעולם הבא, אבל צאצאיהם תלמידי הבעש"ט והגר"א... אינם צריכים עוד לתקן..." כאשר ברור לכל שעננה של אגדה שנוצרת לחלל העולם אין דין הטיפול בה כדין הטיפול בדברי הלכה.

המחבר מצטט ראיון מעיתון הצפה שממנו עולה כי דעתו של ר' מרדכי אליהו שביטול הנחת תפילין בחוה"מ בארץ ישראל הוא "חלק מתהליך שמימי או מיסטי", תואמת את השקפתו הציונית-דתית שמדינת ישראל היא חלק מתהליך הגאולה (עמ' 766).

בכלל, כנאמן לדרכי יוצאי אשכנז, אוהב המחבר לדחות הסברים מיסטיים או רגשיים שונים, אך במקום אחר (עמ' 876 הערה 208) נלהב הוא מאירוע מרגש – בשם ר' יעקב מן רקובסקי – ובו פצועי מלחמה רבים שהגיעו לביה"ח הדסה בחוה"מ סוכות שלאחר מלחמת יום כיפורים התעקשו להניח תפילין בחול המועד למרות היותם "צברים", זאת בכדי להטיל אימה על אויבי ישראל וכדרשת חז"ל (ברכות ו ע"א) על הפסוק (דברים כח י) "וראו כל עמי הארץ... ויראו ממך". במחילה, התיזוז של המחבר בין ציניות לרגשנות מהווה

סתירה מתודית, ולמעשה הוא מוכר כבר מהכרכים הקודמים של המחבר, גם בהם, לאחר אריכות רבה בביטול "מנהגים תפלים" שחדרו לציבור, והכל במהלך לוגי ומחושב, נהנה המחבר לרגש את הציבור ברוממות ורגשת הנהגת קהילת יוצאי אשכנז (כמו למשל באמירת 'תיקון ליל שבועות'). דומני שזו דרך לא ממש מוצלחת לשכנע את הקורא שבא זה מקרוב.

באותה מידה שתמה המחבר לא פעם כיצד נעלמו מעיני הראשונים והאחרונים כל מה שיודעים אלו המתנגדים להנחה, ניתן לבקש מענה מהמחבר הכיצד נעלמו כל דבריו מעיני הרב אלישיב שהורה שאסור לבני חו"ל לקיים מנין שיניחו בו תפילין בחול המועד או מעיני הרב איערבך והרב קניבסקי שראו בזה דבר לא ראוי (עמ' 874-875).

הערה חריגה במעט. בנוגע לאלו שמחזיקים במנהג אבותיהם מאשכנז, מובא (עמ' 881-882) מכתבו של תלמיד ישיבת מיר שנלהב להעיד על הוראת ראש הישיבה רנ"צ פינקל שבני חו"ל רשאים להניח תפילין ב'עזרת נשים' של הישיבה כשהוא מסיים ש"זכינו לעשות כדברי הראש ישיבה...". אך יש טעם לפגם בכך שכותב המכתב עצמו אינו יוצא אשכנז או חו"ל אלא ירושלמי שורשי שסיפח את עצמו לקהילת יוצאי אשכנז המעטירה (עפ"י היכרות אישית).

ואקנח במספר הערות נקודתיות יותר:

כמו בנושאים רבים, משהגיע ה"גואל" וחיבר ספר על הנושא, אתה עומד משתומם מול היקפו של הנושא, מעודך לא חלמת כי מדובר בנושא כה רחב המצדיק כ-900 עמודים! למרות זאת, אני סבור שכרסו העבותה של הספר אינה מוצדקת. המחבר יכול היה לקצר בהרבה את הספר. ראשית, בהשמטת נושאים רבים, חשובים ככל שיהיו, אך יש גבול בכמה סמטאות יכול המחבר לבקר בדרך ליעד. בשביל להיות ממוקד וחד מטר, ובעיקר בשביל שפשוט מאוד יקראו את הספר, יש לוותר ולהקריב לא מעט. אין שום צורך להקדיש 24 עמודים (!, 89-102) למניית 54 שמות ראשונים שציידו בהנחת תפילין בחול המועד כאשר רובם ככולם משתמשים באותן שלוש מלים "הנחת" "תפילין" "מועד", פעמים אמנם שנצרכים לרשימות אנציקלופדיות שכאלו, אך לרוב יש בכך טעם לפגם והקורא מתעייף ומאבד עניין. וכך גם לגבי חמשה עמודים (246-250) המוקדשים להוכחה שהאר"י היה אשכנזי, נושא חשוב אך מה להרחבה בזה ולספר שלנו? ויתרה מזאת, יש לפקפק בכך שספר זה הוא המקום לביוגרפיה ארוכה של האר"י ור"ח ויטאל עד כדי הערת שוליים חשובה (עמ' 280 הערה 193) בה מביא המחבר דברי ידידי ר"י זיבלד המזהה את צמחי החרוסת של האר"י, ורק לאחר 51 עמודים של ביוגרפיה (!, עמ' 246-296) מגיע המחבר לעמדתו של האריז"ל בנושא התפילין בחוה"מ (על פני 25 עמודים בלבד, כמחצית מאורך ההקדמה!) כשבפועל מביא המחבר מדברי מיודענו ר"י גולדהבר שלמרבה הפלא, האריז"ל כלל לא הביע עמדה מפורשת בסוגיה זו. כך גם במקומות רבים בספר ישנה אריכות מייגעת בכפל ציטוטים משווע. המחבר מפחד לאבד מילה או שתיים מאחד המקורות, אך הרבה יותר מכך הוא מאבד את הקורא.

מתוך הפרק על רע"א והחת"ס, ובשימוש בדברי החת"ס כמוצא, נכנס המחבר באופן מעורר השתהות לנושא הרחב של אמינותו ומקורותיו של הזוהר בעיני גדולי הדורות כשהוא מציג לקט מרשים על "הדעה שספר הזוהר בצורתו המוכרת לנו לא נתחבר על ידי רשב"י, או בימי חייו, או שלתוך ספר הזוהר חדרו מעט או הרבה מדבריהם של חכמים מאוחרים לרשב"י", ש"נזכרה על ידי עשרות גדולי הנגלה והנסתר" (עמ' 526-534), כאשר לדעתי נושא זה רחב מכדי לשלבו בפרק זה, וראוי הוא למקום מיוחד (אולי בפרק על גילוי הזוהר), אם לא לחיבור בפני עצמו. כן גם הנושא בהמשך "אי אפשר לקבל את דברי הזוהר כפשוטם" [בנושא תפילין בחול המועד] (עמ' 541-553) ראוי הוא למקום בפני עצמו, ולא כענף של פרק זה, זאת למרות שהוא משתלב היטב בהרחבת המחבר על עמדת החת"ס בדברי הזוהר.

סוף דבר. הערכתי למחבר ולספרו עולה על כל דברי הביקורת שנכתבו. ראוי לכל אוהב תורה, הלכה ומנהג לרכוש ספר זה וליהנות לאורו. אך אחרי הכל, דומה כי איני היחיד שגם לאחר קריאת הספר ימשיך להחזיק במנהג שלא להניח תפילין בחול המועד, אחר שאבי וזקני לא נהגו להניח. לאחר ספר כה עצמתי, מקבל המושג 'גדול המנהג' משמעות עצומה שבעתיים...